

УДК 347.4:346.2

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v055.2024.2>

Возняковська Крістіна Анатоліївна,

доктор юридичних наук, професор,

завідувач кафедри цивільного, господарського права та приватноправових дисциплін

Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0000-0002-0351-7107

ФОРС-МАЖОР ЯК ВИКЛИК СТАБІЛЬНОСТІ: ПРАВОВА ПРИРОДА, СУДОВА ПРАКТИКА І ВПЛИВ НА ДИНАМКУ ЦИВІЛЬНИХ ТА ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН

Постановка проблеми. Сучасні виклики, зумовлені воєнними діями, економічною нестабільністю та глобалізацією, висувають нові вимоги до правового регулювання договірних відносин в Україні. Однією з найактуальніших проблем є визначення та застосування форс-мажорних обставин, які суттєво впливають на виконання зобов'язань у цивільному та господарському праві. Законодавче регулювання форс-мажору має адаптуватися до специфічних обставин, таких як військовий стан, які стали реальністю для України.

Попри існування нормативно-правової бази, включаючи положення Цивільного та Господарського кодексів України, практика їх застосування стикається з численними труднощами. Зокрема, відсутність чітких критеріїв для визначення форс-мажорних обставин та механізмів їх підтвердження створює підґрунтя для юридичних спорів та неоднозначного тлумачення норм. Недостатній аналіз судової практики та відсутність гармонізації з міжнародними стандартами лише ускладнюють вирішення цієї проблеми.

Метою цієї статті є аналіз правових аспектів форс-мажорних обставин у контексті цивільного та господарського законодавства України, дослідження їх нормативно-правового регулювання та практичного застосування в умовах воєнного стану. Особлива увага приділяється визначенню механізмів вдосконалення законодавства, гармонізації українського правового регулювання з міжнародними стандартами, а також виявленню ключових проблем судової практики, пов'язаних із виконанням та припиненням договірних зобов'язань через форс-мажор. Дослідження спрямоване на розробку рекомендацій щодо підвищення ефективності правозастосування в сучасних умовах.

Стан дослідження. Форс-мажорні обставини є одним із ключових правових механізмів,

що забезпечують баланс між інтересами сторін у договірних відносинах у разі виникнення надзвичайних і непередбачуваних подій. Проте їхнє правове регулювання в Україні залишається об'єктом постійного аналізу, вивчення та вдосконалення через низку проблем.

Основний зміст. Форс-мажорні обставини відіграють ключову роль у регулюванні договірних зобов'язань, особливо в умовах кризових ситуацій, які створюють непереборні перешкоди для виконання зобов'язань сторонами. Це правове явище набуло особливого значення в Україні у зв'язку з глобальними викликами, такими як пандемія, економічна нестабільність, а згодом – і воєнний стан. У таких умовах форс-мажор не тільки забезпечує захист сторін, а й сприяє стабілізації правового порядку, дозволяючи мінімізувати ризики для бізнесу та громадян. На сучасному етапі, враховуючи події, пов'язані з військовими діями на території України, роль форс-мажорних обставин у правовому регулюванні значно зросла. Відповідно до чинного законодавства України, форс-мажор виконує функцію звільнення сторін від відповідальності за невиконання договірних зобов'язань у випадках, коли виконання стало неможливим через обставини, які сторони не могли передбачити або уникнути. Разом із тим виникають численні проблеми правозастосування, серед яких неоднозначне тлумачення норм законодавства, складність процедур підтвердження форс-мажору та недостатня гармонізація із міжнародними стандартами.

Поняття форс-мажору закріплене в нормативно-правових актах, таких як Цивільний кодекс України та Господарський кодекс України. Законне визначення форс-мажорних обставин в Україні міститься також і в Законі України «Про торгово-промислові палати», який визначає форс-мажорні обставини як «...надзвичайні та

невідворотні обставини, що об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами, а саме: загроза війни, збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, включаючи але не обмежуючись ворожими атаками, блокадами, військовим ембарго, дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна, дії суспільного ворога, збурення, акти тероризму, диверсії, піратства, безлади, вторгнення, блокада, революція, заколот, повстання, масові заворушення, введення комендантської години, карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України, експропріація, примусове вилучення, захоплення підприємств, реквізиція, громадська демонстрація, блокада, страйк, аварія, протиправні дії третіх осіб, пожежа, вибух, тривалі перерви в роботі транспорту, регламентовані умовами відповідних рішень та актами державних органів влади, закриття морських проток, ембарго, заборона (обмеження) експорту/імпорту тощо, а також викликані винятковими погодними умовами і стихійним лихом, а саме: епідемія, сильний шторм, циклон, ураган, торнадо, буревій, повінь, нагромадження снігу, ожеледь, град, заморозки, замерзання моря, проток, портів, перевалів, землетрус, блискавка, пожежа, посуха, просідання і зсув ґрунту, інші стихійні лиха тощо» [9].

Проте, на відміну від багатьох зарубіжних країн, в Україні немає єдиного універсального визначення форс-мажору, яке було б чітко сформульоване і застосовуване у всіх галузях права. Це і створює проблеми у правозастосуванні. Наприклад, О. Мельник звертає увагу на те, що в господарських договорах часто використовуються різні формулювання для визначення обставин непереборної сили, що ускладнює доведення їхнього існування у суді [5].

Процедури підтвердження форс-мажорних обставин є критично важливими для забезпечення захисту сторін у договірних відносинах. Згідно з офіційними роз'ясненнями Торгово-промислової палати України, надання сертифіката, який підтверджує настання форс-мажору, є обов'язковим елементом процесу. У листі Торгово-промислової палати України від 28.02.2022 № 2024/02.0-7.1 зазначається, що для отримання такого сертифіката сторона повинна надати докази обставин, які зробили виконання договору неможливим [3]. Стефанчук М., аналізуючи вплив воєнного стану на договірну відповідальність, звертає увагу на

те, що необхідно чітко розмежовувати обставини, які є форс-мажором, та ті, що лише ускладнюють виконання зобов'язання [11].

Гармонізація українського законодавства з міжнародними стандартами залишається важливим аспектом розвитку правового регулювання форс-мажорних обставин. Значний інтерес становить зарубіжний досвід, зокрема підходи до регулювання форс-мажору у праві Європейського Союзу. У країнах ЄС питання форс-мажору розглядається через призму загальних принципів добросовісності у виконанні договірних зобов'язань. Це підходи, які могли б бути імplementовані в Україні для забезпечення більшої передбачуваності у договірних відносинах.

Додатково, важливу роль у зовнішньоекономічних контрактах відіграє і Віденська конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів. Як зазначають Марценко Н. С. та Гера В. О., її принципи можуть бути ефективно інтегровані у правову систему України для мінімізації ризиків під час вирішення міжнародних спорів [4].

У період з 2022 до 2024 року судова практика в Україні щодо форс-мажорних обставин набула нового забарвлення, особливо в контексті воєнного стану. Зростання кількості спорів, пов'язаних із невиконанням договірних зобов'язань через форс-мажор, зумовило необхідність удосконалення підходів до розгляду таких справ. Проблеми часто виникають через недостатню деталізацію умов форс-мажору у договорах або ж через складність доведення обставин, які сторони вважають непереборними. Як зазначають Резворович К. Р. і Полоз А. М., суди часто стикаються із ситуаціями, коли сторони не мають достатньо доказів на підтвердження факту настання форс-мажору [10].

Значна частина спорів виникає у сфері орендних відносин, коли орендарі намагаються звільнитися від сплати орендної плати через неможливість використання майна. Судова практика свідчить, що підтвердження форс-мажору не завжди автоматично звільняє орендаря від виконання своїх зобов'язань. Суди ретельно досліджують, чи обставини, на які посилається сторона, дійсно роблять виконання договору неможливим.

Окремо слід виділити спори у сфері зовнішньоекономічних контрактів. У таких випадках суди України орієнтуються на міжнародні стандарти. Важливу роль у таких спорах відіграє правильне трактування умов договору, де сторони часто не враховують форс-мажор як потенційну підставу для звільнення від відповідальності. Судова практика демонструє, що при відсутності чітких поло-

жень про форс-мажор у контрактах вирішення спору ускладнюється.

Проблеми також виникають у випадках, коли сторона не дотримується процедурних вимог щодо повідомлення про форс-мажор. Наприклад, відповідно до Закону України «Про торгово-промислові палати» сторона, яка посиляється на форс-мажор, зобов'язана у встановлені строки повідомити іншу сторону про неможливість виконання. Недотримання цієї вимоги може стати підставою для відмови у визнанні обставин як форс-мажорних.

Дослідження Безштанківської Т. А. свідчать, що за умов воєнного стану кількість звернень до Торгово-промислової палати України для підтвердження форс-мажорних обставин зросла в кілька разів. Це пояснюється необхідністю оперативного вирішення питань про звільнення сторін від договірних зобов'язань [1]. Разом із тим, процедура підтвердження, хоча й була спрощена, все ще залишається обтяжливою для суб'єктів господарювання.

Додатково суди України стикаються з викликами у трактуванні обставин, які виникають через військові дії. У багатьох випадках сторонам важко довести, що саме військові дії зробили виконання договору неможливим, а не інші пов'язані фактори, наприклад, економічні труднощі чи логістичні проблеми. Верховний Суд України акцентував увагу на необхідності врахування причинно-наслідкового зв'язку між форс-мажором і неможливістю виконання зобов'язань [8].

Варто зазначити, що наявність сертифікату Торгово-промислової палати України не є абсолютною гарантією визнання обставин форс-мажорними. Суд може розглядати додаткові докази або ставити під сумнів об'єктивність отриманого документа. Це підкреслює важливість того, щоб сторона, яка заявляє про форс-мажор, мала не лише сертифікат, а й інші аргументи для захисту своєї позиції.

Особливе місце у спорах про форс-мажор займають питання, пов'язані з податковими зобов'язаннями суб'єктів господарювання. Як

зазначає Невінчаний В. С., податкові органи не завжди визнають форс-мажор достатньою підставою для звільнення від виконання податкових зобов'язань, що створює додаткові ризики для бізнесу [7].

Мілаш В. С. у своєму дослідженні наголошує, що недостатня деталізація умов договору, пов'язаних із форс-мажором, часто стає причиною неоднозначного трактування обставин судами. Це ускладнює вирішення спорів, особливо у випадках, коли сертифікат Торгово-промислової палати України є єдиним доказом [6].

Судова практика у спорах, пов'язаних із форс-мажором, показує, що ключовим є не лише наявність форс-мажорних обставин, а й правильне їх документування, повідомлення іншій стороні та дотримання умов договору. Ці аспекти залишаються актуальними напрямками вдосконалення правозастосування в Україні.

Висновки. Гармонізація українського законодавства з міжнародними стандартами, зокрема з принципами Віденської конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів, є важливим напрямом вдосконалення правового регулювання. Це дозволить підвищити ефективність договірних відносин у зовнішньоекономічній діяльності та забезпечити більшу правову визначеність у цій сфері.

Практичний досвід показує, що для мінімізації спорів, пов'язаних із форс-мажорними обставинами, необхідно приділяти більше уваги розробці типових договорів із детальними положеннями про форс-мажор. Це включає чітке визначення критеріїв форс-мажору, обов'язків сторін щодо повідомлення про такі обставини, а також порядок документального підтвердження.

У світлі сучасних викликів, зокрема війни, форс-мажорні обставини стають не лише юридичним механізмом, але й важливим інструментом збереження стабільності правовідносин. Розробка більш ефективних правових механізмів їхнього застосування сприятиме захисту інтересів сторін, збереженню економічних зв'язків та посиленню довіри до правової системи України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безштанківська Т.А. Форс-мажор у господарських відносинах під час війни. *Приватне право в умовах війни*. 2022. С. 635–641. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/bitstreams/1a245d42-ef8f-402b-a11b-f37ce76cfc87/download>.
2. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
3. Лист Торгово-промислової палати України № 2024/02.0-7.1 від 28.02.2022 URL: <https://uccr.org.ua/uploads/files/621c8a543cda9382669631.pdf>
4. Марценко Н.С., Гера В.О. Форс-мажор у приватному праві Європейського Союзу та України: порівняльно-правовий аналіз. *Правничий часопис*. 2022. № 4 (ч. 2). С. 149–155. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2022/4/part_2/4-2_2022.pdf#page=149.

5. Мельник О. Поняття форс-мажор у цивільному праві України. Юридичний вісник. 2016. №1. С. 35–40. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/urid_2016_1_35.pdf.
6. Мілаш В.С. Форс-мажор як підстава звільнення від господарсько-договірної відповідальності. Актуальні проблеми права: теорія і практика. 2023. №5. С. 102–107. URL: <https://journals.snu.edu.ua/index.php/app/article/download/629/599>.
7. Невінчаний В.С. Форс-мажор за податковими зобов'язаннями суб'єктів господарювання. Вісник УжНУ. 2023. № 2. С. 286–290. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/55904>.
8. Постанова від 31.08.2022 № 910/15264/21 Верховний Суд. Касаційний господарський суд; Постанова від 07.06.2023 № 906/540/22 Верховний Суд. Касаційний господарський суд; Постанова від 13.09.2023 № 910/7679/22 Верховний Суд. Касаційний господарський суд; Постанова від 12.03.2024 № 911/2635/22 Верховний Суд. Касаційний господарський суд https://verdictum.ligazakon.net/document/106078967?utm_source
9. Про торгово-промислові палати України : Закон України від 02.12.1997 № 671/97-ВР (зі змінами та доповненнями) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-%D0%B2%D1%80#Text>
10. Резворович К.Р., Полоз А.М. Особливості виконання договірних зобов'язань під час воєнного стану за відсутності в договорі положень про форс-мажор. Наукові праці ДДУВС. 2022. №2. С. 68–73. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/10824/1/68.pdf>.
11. Стефанчук М. Особливості договірної відповідальності в умовах воєнного стану. Матеріали конференції ТНЕУ. 2023. С. 45–50. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/48762/1/Стефанчук.PDF>.
12. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

Возняковська Крістіна Анатоліївна

Форс-мажор як виклик стабільності: правова природа, судова практика і вплив на динаміку цивільних та господарських відносин

Стаття присвячена детальному аналізу правових аспектів форс-мажорних обставин у цивільних та господарських відносинах, особливо в умовах воєнного стану, що створив нові виклики для договірного регулювання. У дослідженні розглянуто нормативно-правову базу, включаючи положення Цивільного та Господарського кодексів України, які закріплюють правові механізми звільнення сторін від відповідальності у випадку настання обставин, які вони не могли передбачити чи уникнути. Особлива увага приділена аналізу процедур підтвердження форс-мажору, що здійснюються Торгово-промисловою палатою України, та їхньому значенню для правової визначеності у договірних відносинах.

Досліджено ключові проблеми правозастосування, які виникають через відсутність єдиного підходу до визначення форс-мажорних обставин у законодавстві України. Це спричиняє складнощі у судовій практиці, яка демонструє неоднозначність у вирішенні спорів щодо невиконання зобов'язань. На основі аналізу рішень судів України за 2022–2024 роки у статті окреслено ключові тенденції правозастосування, зокрема щодо спорів у сфері оренди, зовнішньоекономічних контрактів та податкових зобов'язань.

Висвітлено практичні аспекти адаптації міжнародного досвіду до українських реалій, що дозволить зменшити кількість спорів та забезпечити стабільність договірних відносин.

У статті також розглянуто сучасні виклики, зумовлені воєнними діями, економічною нестабільністю та глобалізацією. Проаналізовано роль типових договорів у забезпеченні ефективності договірного регулювання та зниженні ризиків, пов'язаних із форс-мажором. Автор підкреслює необхідність деталізації положень про форс-мажор у договорах, що охоплюють порядок документального підтвердження, обов'язки сторін та можливі наслідки невиконання зобов'язань.

Ключові слова: форс-мажорні обставини, цивільне право, господарське право, договір, договірні зобов'язання, судова практика, правове регулювання, зобов'язання.

Vozniakovska Kristina

Force majeure as a challenge to stability: the legal nature, judicial practice and impact on the dynamics of civil and commercial relations

The article is dedicated to a detailed analysis of the legal aspects of force majeure circumstances in the context of civil and commercial law in Ukraine, particularly under martial law, which has posed new challenges to contractual regulation. The study examines the regulatory framework, including provisions of the Civil Code of Ukraine and the Commercial Code of Ukraine, which establish legal mechanisms for relieving parties from liability in the event of unforeseeable and unavoidable circumstances. Special attention is paid to the analysis of procedures for confirming force majeure circumstances conducted by the Ukrainian Chamber of Commerce and Industry and their significance for legal certainty in contractual relations.

Key issues of legal enforcement are addressed, arising from the lack of a unified approach to the definition of force majeure circumstances in Ukrainian legislation. This legislative gap complicates judicial practice, leading to inconsistencies in resolving disputes over non-performance of obligations. Based on an analysis of Ukrainian court decisions from 2022 to 2024, the article outlines key trends in legal enforcement, particularly concerning disputes in the areas of lease agreements, international commercial contracts, and tax obligations.

The practical aspects of adapting international experience to Ukrainian realities are highlighted, which would help reduce the number of disputes and ensure the stability of contractual relations.

The article also addresses contemporary challenges stemming from military actions, economic instability, and globalization. The role of standard contracts in ensuring effective contractual regulation and reducing risks associated with force majeure is analyzed. The author emphasizes the need for detailed provisions on force majeure in contracts, including the procedure for documentary confirmation, the obligations of the parties, and potential consequences of non-performance of obligations.

Key words: force majeure circumstances, civil law, commercial law, contract, contractual obligations, judicial practice, legal regulation, obligations.